

Andrzej RICHLING

Uniwersytet Warszawski

Wydział Geografii i Studiów Regionalnych

e-mail: a.richling@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0002-5957-2690

**GEOGRAFIA W UNIWERSYTECIE WARSZAWSKIM PO II WOJNIE
ŚWIATOWEJ NA PODSTAWIE MATERIAŁÓW UDOSTĘPNIONYCH
PRZEZ PROFESORA JERZEGO KONDRACKIEGO**

**Geography in the University of Warsaw after World War II
on the basis of materials provided by Professor Jerzy Kondracki**

Zarys treści: Pomyślny rozwój geografii na Uniwersytecie Warszawskim przerwała II wojna światowa i okupacja hitlerowska. Zniszczeniu uległy nie tylko pomieszczenia zajmowane przez geografę przed wojną ale także meble i instrumenty badawcze. Rozproszony i w części zniszczony został również księgozbiór. Kierownik Zakładu Geograficznego prof. Stanisław Lencewicz zginął w Warszawie w 1944 roku, a kierownik Zakładu Antropogeografii prof. Bogdan Zaborski po wojnie pozostał za granicą i przysłużył się do rozwoju geografii kanadyjskiej. W tej sytuacji uruchomienie zakładów geograficznych po wojnie trudno uznać tylko za kontynuację wcześniejszej działalności. Miało ono wyraźnie charakter „drugiego początku”. W artykule przedstawiono wybrane zagadnienia związane z reaktywacją obu zakładów, utworzeniem Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Warszawskiego i początkami jego działalności po wojnie.

Abstract: The successful development of geography at the University of Warsaw was interrupted by World War II and the Nazi occupation. Not only the rooms occupied by geography before the war but also furniture and research instruments were destroyed. The book collection was dispersed and partly destroyed. Head of the Geographical Department prof. Stanisław Lencewicz was killed in Warsaw in 1944, and the head of the Department of Anthropogeography prof. Bogdan Zaborski remained abroad after the war and contributed to the development of Canadian geography. In this situation, the re-launch of geography after the war can hardly be regarded as a continuation of previous activities. It clearly had the character of a “second beginning”. The article presents selected issues related to the reactivation of both geographical departments, the establishment of the Geographical Institute of the University of Warsaw and the beginnings of its activities after World War II.

Słowa kluczowe: geografia, Uniwersytet Warszawski, okres powojenny

Key words: geography, University of Warsaw, post-war period

Wpłynęło: 04.09.2019

Zaakceptowano: 18.03.2020

Zalecany sposób cytowania / Cite as: Richling A., 2020, Geografia w Uniwersytecie Warszawskim po II wojnie światowej na podstawie materiałów udostępnionych przez Profesora Jerzego Kondrackiego, *Prace i Studia Geograficzne*, 65.2, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 11–20.

W swoim czasie piszący te słowa otrzymał od Profesora Jerzego Kondrackiego kilka teczek z materiałami dotyczącymi rozwoju geografii na Uniwersytecie Warszawskim po II wojnie światowej. Były to głównie opracowania i analizy J. Kondrackiego, ale też gromadzone przez niego materiały innych autorów, a także prowadzona w sprawach Instytutu korespondencja. Materiały te, jak się wydaje, nie były publikowane, a przynajmniej publikowane w całości i mimo, iż dzieje geografii w Uniwersytecie Warszawskim były parokrotnie opisywane¹, to celowym wydaje się powrót do trudnego okresu powojennego i bardziej szczegółowe przybliżenie dzisiejszemu czytelnikowi zarówno trudności, z jakimi borykali się organizatorzy Instytutu Geograficznego, jak i ich ewidentnych osiągnięć.

Przypomnijmy, że przed wybuchem wojny istniały na Uniwersytecie Warszawskim dwa zakłady geografii. Utworzony w 1918 r. Zakład Geograficzny, kierowany od 1922 r. przez prof. Stanisława Lencewicza i powstały w 1938 r. Zakład Antropogeografii, którego kierownikiem był prof. Bogdan Zaborski. Pierwszy z tych zakładów był usytuowany na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym, drugi na Wydziale Humanistycznym.

Straty poniesione przez geografę warszawską w rezultacie wojny i okupacji niemieckiej były trudne do wyobrażenia. Zniszczeniu uległy oba budynki, w których usytuowana była geografia. Zniszczone zostało też wyposażenie, zarówno meble, jak i większość instrumentów. Zbiory biblioteczne, które w 1939 r. liczyły 4737 pozycji w 6618 woluminach i 8276 map (Kondracki 1995), uległy rozproszeniu i w większości zniszczeniu, chociaż część książek została odnaleziona po wojnie w Poznaniu. Przed wszystkim jednak brakowało odpowiednio przygotowanej kadry, zwłaszcza samodzielnej. Kierownik Zakładu Geograficznego zginął tragicznie w 1944 r. na Woli w trakcie ewakuacji mieszkańców miasta. Prof. B. Zaborski po wojnie pozostał za granicą i zasłużył się dla rozwoju geografii kanadyjskiej. Doc. Stanisław Pietkiewicz osiedlił się początkowo w Krakowie i prowadził wykłady na Uniwersytecie Jagiellońskim. Uruchomienie zakładów geograficznych po wojnie trudno zatem uznać tylko za wznowienie wcześniejszej działalności. Miało ono wyraźnie charakter „drugiego początku”, a organizatorzy obu jednostek zmuszeni byli do podejmowania wielu pionierskich rozwiązań.

Do reaktywacji studiów geograficznych na Uniwersytecie Warszawskim w istotny sposób przyczynił się uczeń S. Lencewicza dr Jerzy Kondracki, który po kilkuletnim pobycie w obozie jenieckim w Woldenbergu powrócił na stałe do Warszawy w kwietniu 1945 r. i uzyskał na pomieszczenie Zakładu Geograficznego mieszkanie przy ulicy Wilczej 22 m 6. Składało się ono z 4 pokoi, z których dwa stanowiły mieszkanie J. Kondrackiego i jego rodziny, a dwa były siedzibą Zakładu. W grudniu 1945 r. kierownikiem Zakładu Geograficznego został mianowany docent geologii dr Stefan Zbigniew Różycki, natomiast wcześniej prace Zakładu nadzorował wyznaczony przez Wydział Matematyczno-Przyrodniczy kurator – prof. Roman Kozłowski.

W marcu 1947 r. Zakład otrzymał 5 pokoi w Gmachu Chemii przy ulicy Pasteura 1 i mieścił się tam do września 1950 r. W roku tym został przekształcony w Zakład, a następnie w Katedrę Geografii Fizycznej, a kierownictwo jednostki objął zastępca profesora (od 1954 profesor) J. Kondracki.

Jesienią 1947 r. wznowił działalność Zakład Antropogeografii. Jego kierownikiem został prof. dr Stanisław Leszczycki, związany poprzednio z Uniwersytetem Jagiellońskim. Zakład mieścił się początkowo w Sali Lustrzanej odbudowanego po zniszczeniach Pałacu Staszica. Sytuacja

¹ M.in. w *Historii Geografii Polskiej* pod red. A. Jackowskiego i in. (Richling 2008) i w serii „Monumenta Universitatis Varsoviensis 1816–2016” opublikowanej z okazji 200-lecia Uniwersytetu Warszawskiego (Richling 2016), a także później, w 2018 r. w związku ze stuleciem powołania Zakładu Geograficznego na Uniwersytecie Warszawskim (Richling 2018).

lokalowa Zakładu uległa poprawie w 1948 r., gdy został on przeniesiony do siedziby Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego przy ul. Nowy Świat 49, a w 1950, podobnie jak Zakład Geograficzny, do Pałacu Uruskich-Czetwertyńskich. W 1949 r. został przemianowany na Zakład Geografii Społeczno-Gospodarczej. W rok później ponownie zmienił nazwę na Zakład i, następnie, Katedrę Geografii Ekonomicznej (Bonasewicz 2004).

Projekt połączenia obu zakładów i pozyskania pomieszczenia pozwalającego na dalszą rozbudowę struktury przyszłego Instytutu Geograficznego istniał od 1947 r., a w latach 1948 i 1949 oba zakłady uzgadniały ze sobą program dydaktyczny i informowały się wzajemnie o podejmowanych pracach badawczych (Leszczycki, Kondracki 1954).

Do potrzeb tworzonego Instytutu udało się pozyskać wypalone ruiny **Pałacu Uruskich-Czetwertyńskich** przy ul. Krakowskie Przedmieście 30. Odbudowę rozpoczęto w 1948 r., a jesienią 1950 budynek został częściowo oddany do użytku i rok akademicki 1950/51 rozpoczął się już w nowej siedzibie, chociaż prace wykończeniowe trwały jeszcze dość długo. Powierzchnia użytkowa budynku wynosiła 4900 m². Było to wówczas, przy zatrudnieniu przekraczającym nieco 50 osób i niewielkiej liczbie studentów, pomieszczenie wygodne i nowocześnie wyposażone. Dwie największe sale wykładowe nazwano z czasem audytorium imienia Wacława Nałkowskiego (największa sala 102) i imienia Stanisława Lencewicza (sala wykładowa 111).

Powszechnie uważano, że siedziba Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Warszawskiego należała do najwygodniejszych i najlepiej urządzonych instytutów uczelnianych w Europie, chociaż trzeba pamiętać, że od samego początku w odbudowanym pałacu obok Instytutu Geograficznego mieściło się również:

- Studium Wojskowe Uniwersytetu Warszawskiego, zajmujące 5 pokoi oraz 2 piwnice,
- Kierownictwo Ośrodka Uczelnianego dla Geologii,
- Zarząd Główny oraz Zarząd Oddziału Warszawskiego Polskiego Towarzystwa Geograficznego,
- Komisja Polskiej Akademii Nauk do zorganizowania Instytutu Geograficznego,
- Centralny Ośrodek Naukowo-Dydaktyczny Ministerstwa Oświaty dla Geografii i Geologii.

Sytuacja uległa dalszemu znaczącemu pogorszeniu po utworzeniu w 1953 r. Instytutu Geografii Polskiej Akademii Nauk, który w większości mieścił się również w tym samym budynku. Wprawdzie wspólne usytuowanie obydwu instytutów ułatwiało współpracę, a połączone biblioteki dysponowały bardziej kompletnym księgozbiorem, to równocześnie pojawił się brak dostatecznej ilości miejsca dla wszystkich pracowników i upowszechniła się praktyka podziału pomieszczeń na coraz to mniejsze części, a hole i korytarze traktowano z konieczności jako magazyny, ustawiając tam niezliczone szafy i mapniki. Zaistniał też dramatyczny brak sal wykładowych.

Idea powołania Instytutu Geograficznego sprzyjała tworzeniu kolejnych jednostek organizacyjnych². W 1950 r. powstała Katedra Kartografii, której kierownictwo objął po powrocie z Krakowa doc. S. Pietkiewicz. Na początku 1951 r. powołana została Katedra Geografii Regionalnej, kierowana przez dr. Tadeusza Żebrowskiego. W tym samym roku powstała też Katedra Klimatologii. Jej kierownikiem został docent Romuald Gumiński, mianowany wkrótce profesorem.

Instytut Geograficzny został powołany do życia zarządzeniem Ministra Szkolnictwa Wyższego z 15 maja 1952 r., a 19 lipca tego samego roku profesor S. Leszczycki otrzymał nominację Ministra Szkolnictwa Wyższego na kierownika tego Instytutu. Jego zastępcą i osobą odpowiedzialną

² J. Kondracki, *Rozwój geografii w Uniwersytecie Warszawskim 1919–1955* – maszynopis z odręcznymi uwagami (we fragmentach opublikowany w *Przeglądzie Geograficznym* jako: Leszczycki, Kondracki 1954).

za dydaktykę był prof. dr J. Kondracki, który w styczniu 1952 r. został mianowany przez rektora Uniwersytetu Warszawskiego kierownikiem dydaktycznym sekcji geografii. Instytut został włączony w skład Wydziału Biologii i Nauk o Ziemi.

Rada Naukowa Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Warszawskiego powołana została 8 października 1951 r. w następującym składzie³: przewodniczący prof. dr S. Leszczycki, członkowie: (profesorowie i doktorzy) S. Pietkiewicz, R. Gumiński, T. Żebrowski, J. Kondracki, J. Kobendzina, S. Jarosz, K. Rakowicz, Z. Kaczorowska, J. Kostrowicki. Dodatkowo zaproszono (za zgodą Ministra Szkolnictwa Wyższego) mgr M.I. Mileską i mgr. B. Winida (obydwoje pełnili funkcję sekretarzy) oraz L. Ratajskiego, L. Kubiawicza, H. Więckowską, I. Gieysztor, G. Wuttkego, J. Barbaga, T. Bukłada.

Według stanu na 1 kwietnia 1954 r. organizacja Instytutu wyglądała następująco:

1. **Katedra Geografii Fizycznej** (kierownik – prof. dr J. Kondracki), z Pracownią Hydrograficzną kierowaną przez mgr H. Więckowską oraz dwoma pracownikami w stadium organizacji: Biogeograficzną i Gleboznawczą. W latach 1949–1952 przy Katedrze istniała również Pracownia Fizjografii Urbanistycznej, prowadzona przez Stefana Zbigniewa i Wiesławę Różyckich. W 1958 r. w Katedrze powołany został Zakład Geografii Gleb, którym kierował doc. Marek Prószyński, a w 1964 r. Zakład Geomorfologii z prof. Cecylią Radłowską.

2. **Katedra Geografii Ekonomicznej** (kierownik – prof. dr S. Leszczycki), od 1 kwietnia 1954 r. Geografii Ekonomicznej Polski, z Pracownią Geografii Turyzmu (mgr Maria Irena Mileska). W pierwotnych, niezrealizowanych planach Katedry było utworzenie dwóch zakładów: Historii i Metodologii Geografii oraz Przekształcania Środowiska Geograficznego. W 1966 r. Katedra została podzielona na dwa zakłady: Geografii Ekonomicznej (prof. S. Leszczycki) i Geografii Rolnictwa (doc. Józef Tobjasz).

3. **Katedra Kartografii** (kierownik – prof. dr S. Pietkiewicz). W 1964 r., po przejściu kierownika na emeryturę przez dwa lata funkcję kuratora sprawował J. Kondracki, a od 1966 r. kierownictwo objął doc. Lech Ratajski.

4. **Katedra Klimatologii** (kierownik – prof. dr Wincenty Okołowicz) wraz ze stacją meteorologiczną (asp. Bronisław Siadek). Prof. W. Okołowicz objął kierownictwo Katedry w 1953 r. po śmierci prof. dr. R. Gumińskiego. W 1963 r. w ramach Katedry utworzono Zakład Klimatologii Ogólnej (prof. W. Okołowicz) oraz Zakład Klimatologii Polski (doc. Zofia Kaczorowska).

5. **Katedra Geografii Regionalnej** była – jak już stwierdzono – początkowo kierowana przez dr. Tadeusza Żebrowskiego. Po jego aresztowaniu⁴ w początkach 1952 r. działalność Katedry uległa zawieszeniu i dopiero od 1 kwietnia 1954 r. Katedra została ponownie uruchomiona pod kierunkiem doc. Bogodara Winida. Od 1964 r. funkcję kierownika Katedry objął doc. Józef Barbag i nastąpił jej podział na dwa zakłady: Geografii Eurazji (J. Barbag) i Geografii Krajów Zamorskich – z pracownikami Krajów Ameryki Łacińskiej i Krajów Afryki (B. Winid). W 1963 r. w ramach Katedry utworzona została Pracownia Interpretacji Zdjęć Lotniczych kierowana przez B. Winida (Ciołkosz 1974).

6. **Pracownia Metodyki Nauczania Geografii**, której twórcą i kierownikiem do momentu przejścia na emeryturę w 1963 r. był prof. Gustaw Wuttke. Zastąpił go dr Konrad Świerczyński.

³ Schemat organizacyjny oraz plan pracy na rok 1952 Instytutu Geograficznego UW przyjęty przez rozszerzoną Radę Naukową Instytutu – maszynopis bez podpisu.

⁴ Dr T. Żebrowski został niesłusznie oskarżony w tzw. „spisku gen. Mariana Spychalskiego” i aresztowany, a potem zrehabilitowany (Bonasewicz 2004).

Od wczesnych lat istnienia Instytutu pojawiała się inicjatywa utworzenia **stacji terenowej**. Aktywnym zwolennikiem realizacji tego pomysłu był prof. W. Okołowicz, który po raz pierwszy wystąpił z formalnym wnioskiem w tej sprawie w 1966 r.⁵ Stacja miała być zlokalizowana nad projektowanym jeziorem zaporowym pod Wyszogrodem. Projekt budowy stacji był popierany przez Ministerstwo Oświaty i Szkolnictwa Wyższego, Komitet Nauki i Techniki oraz Centralny Urząd Gospodarki Wodnej. Stracił jednak aktualność wobec zaniechania budowy zbiornika. Po raz kolejny prof. W. Okołowicz wystąpił w tej sprawie do Rektora Uniwersytetu Warszawskiego w 1971 r., w rok po zakończeniu budowy Zbiornika Włocławskiego⁶. Propozycja dotyczyła lokalizacji stacji w budynku likwidowanej szkoły w Murzynowie pod Płockiem. Pomysł miał szerokie poparcie Instytutu. Zostało ono sformułowane w piśmie prof. J. Kondrackiego, do którego dołączono krótkie opracowania osób zainteresowanych badaniami stacjonarnymi reprezentujących geomorfologię, klimatologię i hydrologię.

W swym piśmie J. Kondracki podkreślał fakt, że współczesna nauka powinna przede wszystkim wykrywać prawa i prawidłowości umożliwiające prognozowanie zjawisk i procesów, co w związku z silnym wpływem gospodarczej działalności na stan przyrody ma podstawowe znaczenie. Podstawę takich badań stanowi rejestracja zmian stanu systemu przyrodniczego. Pisał, że podobne badania w odniesieniu do atmosfery są w Europie systematycznie realizowane od około 200 lat, a w stosunku do innych składowych środowiska przyrodniczego lub wybranych procesów są również w kilku krajach prowadzone obserwacje stacjonarne, zwykle jednak od niezbyt dawna. J. Kondracki przypominał również o obserwacjach stacjonarnych Zakładu Geograficznego UW nad jeziorem Świtaż na Polesiu Wołyńskim, gdzie w okresie 1929–1939 prowadzono systematyczne badania meteorologiczne, a pracownicy Zakładu dokonywali okresowo pomiarów profili termicznych w jeziorze. Stacja w Murzynowie miałaby umożliwić prowadzenie obserwacji stacjonarnych dla ogólnych potrzeb naukowo-poznawczych w ramach planów badawczych Instytutu Geografii Uniwersytetu Warszawskiego, a także służyć jako baza do badań terenowych w regionie płockim. Jak wiadomo stacja powstała ostatecznie w Murzynowie, ale dopiero w 1974 r. (Lenart 1995).

Obok wymienionych jednostek ważną rolę w rozwoju Instytutu Geograficznego spełniała **biblioteka**, gromadząca zbiory Instytutu oraz Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Funkcję kierownika biblioteki spełniała dr J. Kobendzina, a od 1 września 1953 r. mgr B. Winid. Stan biblioteki Instytutu Geograficznego UW na 1 stycznia 1954 r. przedstawiał się następująco: 18 624 książki (w 18 820 tomach), 594 czasopisma (w 3924 tomach). Razem 22 744 tomy. Rosły również zbiory map i atlasów. W początku 1954 r. w zbiorach bibliotecznych było 485 atlasów oraz 10 483 mapy arkuszowe, 689 map ściennych, 28 760 map specjalnych. Razem 39 932 arkusze. Był to największy w Polsce zbiór atlasów oraz szczegółowych map państw obcych⁷.

W początkowym okresie istnienia Instytutu przewidywano publikację dwumiesięcznika *Biuletyn Geograficzny*, z komitetem redakcyjnym w następującym składzie: prof. dr S. Leszczycki (przewodniczący), prof. dr J. Kondracki (zastępca), mgr B. Winid (sekretarz) oraz członkowie: prof. dr S. Pietkiewicz, dr J. Kostrowicki, mgr L. Ratajski, mgr M.I. Mileska, asystent J. Koczy,

⁵ Wniosek w sprawie budowy stacji naukowo-dydaktycznej Instytutu Geografii Uniwersytetu Warszawskiego, podpisany przez Kierownika Zakładu Klimatologii prof. dr W. Okołowicza, z 1966 r. – maszynopis.

⁶ Ponowienie wniosku w sprawie powołania stacji terenowej adresowane do Rektora Uniwersytetu Warszawskiego przez Dyrektora Instytutu Geografii z 28 marca 1971 roku – maszynopis.

⁷ Protokół z posiedzenia w sprawach bibliotecznych z dnia 13.12.1952 r. (obecni: prof. dr S. Leszczycki, prof. dr S. Pietkiewicz, prof. dr J. Kondracki, mgr M. I. Mileska i dr J. Kobendzina).

redaktor techniczny dr K. Rakowicz. Zamiar ten nie został zrealizowany i dopiero w 1964 r. zainicjowano serię wydawniczą *Prace i Studia Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Warszawskiego*, ukazująca się do dzisiaj jako *Prace i Studia Geograficzne*. Do 1969 r. ukazało się sześć zeszytów, w tym trzy Katedry Klimatologii, dwa Katedry Geografii Fizycznej oraz jeden zeszyt zawierający materiały III Polsko-Czeskiego Seminarium Geograficznego. Również w 1964 r. ukazał się pierwszy zeszyt „Fotointerpretacji w Geografii” pod redakcją Andrzeja Ciołkosza.

Badania naukowe próbowano koordynować w skali kraju, wprowadzając duże tematy badawcze realizowane przez kilka ośrodków naukowych. W sprawozdaniu z wykonania prac naukowych Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Warszawskiego za 1953 r.⁸ zawarte są informacje o badaniach w dolinie Wisły Środkowej w ramach problemu „Studia geograficzne do planów regionalnych”, o postępie prac nad szczegółową mapą geomorfologiczną i hydrograficzną Polski, o udziale Instytutu w opracowaniu *Atlasu Polski* czy w badaniach nad uszczegółowieniem charakterystyki klimatu Polski. Obok wymienionych Instytut realizował plan prac poszczególnych katedr, tworzony w większym stopniu w nawiązaniu do zainteresowań naukowych pracowników. Wśród ważniejszych dokonań Instytutu w latach 1951–1969 wymienić można pierwsze w Polsce kompleksowe badania fizycznogeograficzne zorganizowane przez J. Kondrackiego na Pojezierzu Mazurskim i na Wyżynie Małopolskiej, badania nad strukturą klimatu Polski, klimatem miast i bioklimatem (W. Okołowicz i in.), prace z dziedziny geografii turystycznej (M.I. Mileska) oraz geograficzne badania dotyczące przemysłu i rolnictwa (S. Leszczycki i J. Tobjasz). W Instytucie wyodrębnił się także nurt badań nad Afryką (Bolesław Dumanowski i in.) oraz Ameryką Łacińską (B. Winid, Andrzej Bonasewicz). Wspomnieć trzeba też o zastosowaniu i upowszechnieniu metody fotointerpretacji zdjęć lotniczych oraz o osiągnięciach w dziedzinie kartografii szkolnej (S. Pietkiewicz) czy teorii znaku kartograficznego (L. Ratajski).

Według opracowania J. Kondrackiego⁹ **zajęcia dydaktyczne** rozpoczęły się już w 1945 r. i były sukcesywnie rozbudowywane. W roku akademickim 1948/1949 udało się doprowadzić do realizacji przedwojennego programu studiów magisterskich. W latach 1949–1950 wprowadzono na dwa lata studia dwustopniowe (pierwszy stopień – trzyletni oraz drugi – magisterski półtoraroczny). W 1952 r. studia dwustopniowe zastąpione zostały jednolitym systemem czteroletnich studiów magisterskich, a dopiero od roku akademickiego 1953/54 zaczął obowiązywać system pięcioletni.

W 1952 r. studia I stopnia ukończyło 27 osób, z czego na studia II stopnia przeszło 13, a w 1953 r. liczba studiujących wzrosła i studia I stopnia ukończyło 50 osób, z których 16 rozpoczęło studia II stopnia.

W roku akademickim 1952/53 według kopii programu dydaktycznego¹⁰ na I roku wykładano matematykę, astronomię, fizykę, chemię z mineralogią i geologię dynamiczną, a także – zaliczane wówczas do przedmiotów podstawowych – marksizm i leninizm. Do każdego z wykładów prowadzono również ćwiczenia. Wykładano również wstęp do geografii, historię odkryć geograficznych, meteorologię i kartografię, ponadto prowadzono ćwiczenia z kartografii w wymiarze czterech godzin w obydwu semestrach. Studentów obowiązywał też język rosyjski i do wyboru: angielski, niemiecki lub francuski. Języki nauczane były w wymiarze dwóch godzin w obu semestrach.

⁸ *Sprawozdanie z wykonania planu prac naukowych Instytutu Geograficznego UW za rok 1953* – maszynopis bez podpisu.

⁹ Zob. dolny przypis nr 2.

¹⁰ *Program zajęć dydaktycznych w I.G.U.W. w roku 1952/3* – maszynopis niepodpisany z licznymi uwagami odręcznymi.

Wykaz przedmiotów zamykało wychowanie fizyczne (dwie godziny na tydzień) i dla mężczyzn studium wojskowe (cztery godziny w tygodniu). Po zakończeniu zajęć studenci uczestniczyli w ćwiczeniach terenowych z kartografii i meteorologii.

Na II roku w pierwszym semestrze kontynuowano zajęcia z marksizmu. Przez obydwa semestry prowadzono wykład i ćwiczenia z ekonomii politycznej. Geologię dynamiczną zastąpiły zajęcia z geologii historycznej. Dominowały przedmioty geograficzne: geomorfologia, hydrografia, gleboznawstwo, biogeografia i geografia ekonomiczna. Do wszystkich wykładów prowadzone były ćwiczenia. Podobnie jak w roku poprzednim studenci zaliczali dwa języki, wychowanie fizyczne i studium wojskowe oraz uczestniczyli w ćwiczeniach terenowych z geomorfologii i hydrografii.

Na III roku jako przedmioty ogólne prowadzono geografję fizyczną Polski i proseminarium z tego przedmiotu, geografję fizyczną części świata, geografję ekonomiczną Polski (wszystkie z ćwiczeniami), geografję ekonomiczną ogólną, geografję ZSRR, geografję krajów demokracji ludowej i geografję państw kapitalistycznych. Realizowano również proseminarium z geografii regionalnej i ogólne konwersatorium. Wykładano też metody statystyczne i graficzne, elementy nauk pedagogicznych, metodykę nauczania geografii. Mężczyźni musieli zaliczyć trzeci rok szkolenia wojskowego, a wszystkich obowiązywały terenowe ćwiczenia geograficzne.

W 1953 r. studenci mieli do wyboru cztery trwające 1,5 roku specjalizacje: z geografii fizycznej, geografii ekonomicznej, kartografii i klimatologii.

W 1952 r. do kierownictwa Instytutu wpłynęło zgłoszenie kilku asystentów zatrudnionych w Katedrze Geografii Ekonomicznej Szkoły Głównej Planowania i Statystyki oraz w Szkole Partyjnej przy KC PZPR, z prośbą o umożliwienie podniesienia swoich kwalifikacji i uzyskania stopnia magistra w zakresie geografii ekonomicznej. Prof. S. Leszczycki uznał tę inicjatywę za godną poparcia¹¹. Jego zdaniem kandydaci mieli dostateczne doświadczenie w zakresie geografii ekonomicznej (ukończyli studia trzyletnie), ale braki w zakresie innych dziedzin geografii. Zostali zatem zobowiązani do udziału w zajęciach z kartografii, geologii i klimatologii oraz w ogólnym konwersatorium geograficznym. Zalecono im również udział w ćwiczeniach terenowych dla studentów III roku. Piszącemu te słowa nie są znane losy wszystkich osób zgłoszonych, ale niektóre z nich uzyskały w ten sposób stopień magisterski.

Do 1954 r. włącznie dyplomy magisterskie uzyskało łącznie 113 osób (37 z geografii fizycznej, 12 z klimatologii, 47 z geografii ekonomicznej Polski i 12 z kartografii), a dyplomy I stopnia 58 osób. W okresie tym stopień doktorski uzyskały tylko 4 osoby: Karol Bromek, Mieczysław Fleszar, Jerzy Kostrowicki i Cyryl Kolago.

Ważną część studiów stanowiły **wycieczki naukowe**. Przyjęto założenie, że student poza okolicami Warszawy powinien poznać najważniejsze krainy geograficzne Polski. W nawiązaniu do tradycji wprowadzonej przez S. Lencewicza wycieczki zazwyczaj prowadziły osoby reprezentujące różne specjalności. Przykładowo w roku 1951/1952¹² studenci I roku uczestniczyli w 4 jednodniowych wycieczkach dotyczących Warszawy lub jej bliskich okolic: „Bielany” (z dr. S. Jaroszem i dr J. Kobendziną), „Warszawa – położenie”, „Stare Miasto, zabytki, rozwój, odbudowa” (pod kierunkiem dr J. Kobendziny), „Czersk i Góra Kalwaria” oraz „Puszcza Kampinoska” (z dr J. Kobendziną), „Stacja meteorologiczna w Brwinowie” (pod kierunkiem prof. R. Gumińskiego i dr Z. Kaczorowskiej),

¹¹ Kopia pisma Kierownika Instytutu profesora S. Leszczyckiego do Ministra Szkolnictwa Wyższego z 1 marca 1952 r. z prośbą o zgodę w sprawie wyjątkowego trybu kształcenia magisterskiego – maszynopis.

¹² Sprawozdanie z wycieczek studenckich w roku 1952/53 (maszynopis bez podpisu) i Sprawozdanie z akcji wycieczek za okres 1.X.1951 do 1.VII.1952 oraz plan do 1.X.1952 (maszynopis z podpisem J. Kobendziny).

ośmiodniowej wycieczce w Sudety (prowadzonej przez prof. S. Pietkiewicza) oraz trzydniowej na Wybrzeże „Szczecin – Wolin” (kierowanej przez prof. J. Kondrackiego i dr J. Kobendzinę). Odbyła się również czterodniowa wycieczka o tematyce kartograficznej na Pojezierze Brodnickie (kierowana przez prof. S. Pietkiewicza i T. Bukłada).

Dla studentów roku II organizowane były 3 jednodniowe wycieczki w okolice Warszawy: „Służew-Czeriaków” (pod kierunkiem K. Świerczyńskiego), „Okolice Pomiechówka” (prowadzona przez mgr D. Domosławską i K. Świerczyńskiego) oraz „Łuków i okolice” (pod kierunkiem mgr K. Wuttke), następnie pięciodniowy wyjazd w Sudety i Góry Kaczawskie (pod kierunkiem prof. J. Dylika) oraz sześciodniowa wycieczka na Pojezierze Mazurskie (prowadzona przez prof. J. Kondrackiego).

Studiujący na roku III obok 2 wycieczek jednodniowych („Fizjonomia i funkcje Warszawy” oraz „PGR Leszno i osadnictwo w rejonie Puszczy Kampinoskiej” – oba wyjazdy kierowane przez mgr B. Winida), uczestniczyli w tygodniowym wyjeździe na Jurę Krakowską i Śląsk, pod opieką mgr L. Ratajskiego, oraz w siedmiodniowej wycieczce w Tatry prowadzonej przez mgr I. Gieysztorową.

Osobom kierującym z reguły towarzyszyli inni pracownicy Instytutu (asystenci). Organizacja wycieczek polegała na licznych prelekcjach dotyczących wybranych punktów. Objaśnień udzielano też po drodze. Niektóre wycieczki jednodniowe były powtarzane dwu-, a nawet trzykrotnie dla różnych grup studenckich. Podróżowano pociągiem, autobusami, komunikacją miejską, a także furmankami. Ze względów oszczędnościowych noclegi zamawiano w schroniskach lub prywatnych kwaterach.

W sumie w latach 1951–1953 odbyło się około 40 (w rzeczywistości więcej) wycieczek dla studentów ogólnego kursu. Oprócz wycieczek w czasie ferii organizowano zespołowe badania naukowe w terenie, w których również brali udział studenci.

Trzeba też dodać, że w pierwszym etapie swojego istnienia Instytut był dobrze wyposażony w różnego rodzaju **instrumenty i sprzęt do badań terenowych**. Poszczególne katedry dysponowały zestawem przyrządów do badań naukowych, wykorzystywanych również w celach dydaktycznych. Na szczególne podkreślenie zasługuje jednak zaopatrzenie Instytutu w sprzęt do badań terenowych. Były to 2 motocykle, 27 rowerów, 2 składane kajaki, 15 namiotów, a także śpiwory, płaszcze nieprzemakalne, buty, plecaki, torby polowe oraz młotki, kompasy, łopaty czy świdy.

Ze względu na rozbudowany program zajęć dydaktycznych do nauczania studentów geografii angażowani byli również wykładowcy z zewnątrz. J. Kondracki¹³ wyliczył, że do 1954 r. wykłady i ćwiczenia prowadziło 31 osób niezatrudnionych na Uniwersytecie Warszawskim, a wśród nich Kazimierz Dziewoński, Jan Dylik, Jerzy Kostrowicki, Edward Stenz, Maria Kiełczewska-Zaleska i Włodzimierz Zonn.

Personel naukowy Instytutu prowadził również zajęcia z geografii na innych wydziałach i kierunkach studiów (m.in. dziennikarstwie, ekonomii, geologii, archeologii). Przykładowo Wydział Filozoficzno-Społeczny zamówił w roku akademickim 1952/53 w Instytucie Geograficznym następujące wykłady dla Sekcji Dziennikarskiej – dla I roku: geografia gospodarcza i polityczna Polski (semestr I, dla jednej grupy, 200 osób) i geografia gospodarcza i polityczna świata (semestr II, 200 osób) oraz dla II roku: geografia gospodarcza i polityczna świata (semestr II, 180 osób)¹⁴.

¹³ Zob. dolny przypis nr 2.

¹⁴ *Pismo Prodziekana Wydziału Filozoficzno-Społecznego prof. A. Litwina do Instytutu Geograficznego na ręce Ob. Prof. dr Leszczyńskiego z 16.VI.1952* – maszynopis.

Wymienione zajęcia według adnotacji na piśmie poprowadzili: dr Jerzy Kostrowicki i dr Lucjan Kubiawicz.

Działalność wznowiło po wojnie również **Koło Naukowe Geografów**¹⁵. Działaniom tym patronował opiekun Koła mgr L. Ratajski. W końcu 1951 r. powołano komitet organizacyjny, który 12 stycznia 1952 r. dokonał przyjęcia 21 członków Koła. Pierwsze walne zebranie członków Koła odbyło się 26 stycznia 1952 r., kiedy to przyjęto projekt regulaminu oraz dokonano wyboru zarządu. Efektem dyskusji na zebraniu był też plan pracy na II semestr roku akademickiego 1951/1952. Plan obejmował udział w organizacji i przygotowaniu merytorycznym wycieczek terenowych, a także wykonanie kilku opracowań o charakterze naukowym. Działania te kontynuowano w następnych latach. Przykładowo w 1952 r. Koło opracowało monografię powiatu sandomierskiego, a w 1955 plan batymetryczny jeziora Gołdapiwo koło Giżycka.

Dalszy rozwój geografii na Uniwersytecie Warszawskim miał okresy mniej i bardziej pomyślne. Bardzo prędko po wojnie, obok niedostatków będących skutkiem okupacji niemieckiej i zniszczeń wojennych, pojawiły się ograniczenia wynikające z obowiązującej ideologii oraz izolacji kraju z powodów politycznych i w związku z niewymienialną walutą.

W przedstawionym programie zajęć dydaktycznych na rok 1952/53 widoczny jest znaczny udział marksizmu i leninizmu oraz ekonomii politycznej. Wyraźnie ukierunkowany jest też dobór przedmiotów geograficznych i sposób ich przekazu. Trudności w pozyskiwaniu wymienialnych środków finansowych istotnie wpłynęły na nasz udział w międzynarodowych konferencjach i kongresach. Miały też prosty wpływ na szanse innych kontaktów międzynarodowych, a także na możliwość zakupu sprzętu laboratoryjnego. Wprawdzie pod względem formalnym sytuacja uległa później zmianie, jednak geografia nigdy nie należała do kierunków zasobnych w środki materialne.

Mimo licznych trudności geografia w Uniwersytecie Warszawskim była oceniana dobrze, zarówno w kraju, jak i za granicą. Decydowała o tym, jak się wydaje, przede wszystkim zdolna i zaangażowana kadra. Omawiany w niniejszym tekście Instytut Geograficzny usamodzielniał się i w 1969 r. opuścił Wydział Biologii i Nauk o Ziemi, a w 1977 r. – po połączeniu z Instytutem Afrykanistycznym – utworzył Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, co zapoczątkowało wciąż trwający proces powoływania wydziałów geograficznych na innych uniwersytetach. Rozwój, nie tylko organizacyjny, uniwersyteckiej jednostki geograficznej w Warszawie był zatem niewątpliwy, chociaż oczywiście pojawiają się pytania dotyczące trafności wielu decyzji podejmowanych w przeszłości i ich wpływu na stan dzisiejszej geografii.

Literatura

- Bonasewicz A., 2004, Z dziejów Zakładu Geografii Regionalnej na Uniwersytecie Warszawskim, *Prace i Studia Geograficzne*, 34, s. 11–24.
- Ciołkosz A., 1974, Pracownia Fotointerpretacji Geograficznej, *Prace i Studia Instytutu Geograficznego UW*, 15, s. 79–84.
- Jackowski A., Liszewski S., Richling A. (red.), *Historia geografii polskiej*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.

¹⁵ *Sprawozdanie z działalności Koła Naukowego Geografów przy Instytucie Geograficznym U.W. za okres od dnia 26 stycznia 1952 r. do dnia 17 czerwca 1952 r.* – maszynopis przygotowany przez Zarząd Koła (podpis nieczytelny).

- Lenart W., 1995, Mazowieckie Obserwatorium Geograficzne w Murzynowie, *Prace i Studia Geograficzne*, 16, s. 123–131.
- Leszczycki S., Kondracki J., 1954, Instytut Geograficzny Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1945–1954, *Przegląd Geograficzny*, 26, 3, s. 175–192.
- Kondracki J., 1995, Instytut Geograficzny Wydziału Biologii i Nauk o Ziemi (1951–1969), *Prace i Studia Geograficzne*, 16, s. 47–65.
- Richling A., 2008, *Warszawski ośrodek badań geograficznych – Uniwersytet Warszawski*, [w:] A. Jackowski, S. Liszewski, A. Richling (red.), *Historia geografii polskiej*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa, s. 337–353.
- Richling A., 2016, *Geografia*, [w:] A.K. Wróblewski (red.), *Nauki ścisłe i przyrodnicze na Uniwersytecie Warszawskim*, „Monumenta Universitatis Varsoviensis 1816–2016”, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 464–492.
- Richling A., 2018, Sto lat geografii na Uniwersytecie Warszawskim. Początki, *Prace i Studia Geograficzne*, 63, 4, s. 7–22.